

“Osmanlıcılıktan Arapçılığa”: *Arap Göziyle Osmanlı* dizisi üzerine bir değerlendirme

Osmanlı Devleti'nin 400 seneyi bulan Arap topraklarındaki hakimiyeti, Arap entelektüellerini gerek Osmanlı Devleti döneminde gerekse devlet yıkıldıktan sonra önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle 1908-1918 arası dönemde Arap düşüncesinin seyrinin ortaya konulması ve Arap kökenli tebaanın Osmanlı'ya nasıl baktıklarının anlaşılması, Türk-Arap ilişkilerinin tarihî temellerinin doğru tespiti ve bu tarihe yönelik sağlıklı bir bakış açısının oluşması için atılması gereken bir adımdır. Fakat Arap coğrafyasının Osmanlı geçmişi ve bu devletin yıkılması ile birlikte Arap düşüncesinin geçirdiği dönüşümün yeterince incelenip sürekliliklerin ve kopuşların hakkıyla değerlendirildiğini söylemek zordur. Arap düşüncesi üzerine yapılan çalışmalarda son zamanlara kadar Arap coğrafyasının Osmanlı geçmişi ve bu geçmişin sözkonusu düşünce üzerindeki etkileri ihmal edilirken, Arap devletlerinin tarihe bakışlarında Osmanlı geçmişini göz ardı etmeye

yönelik eğilim ne yazık ki halen devam etmektedir.

Bununla birlikte, Arap milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişimi üzerine son zamanlarda yapılan çalışmaların ortaya koyduğuna göre, 1918 yılına kadar Arap toplumunun ezici çoğunluğu *Osmanlıcı*dır ve yine aynı şekilde Arap entelektüellerinin büyük çoğunluğu, Osmanlı alternatifi tamamen ortadan kalkıncaya kadar Osmanlı'ya bağlı kalmışlardır. Şunu da belirtmek gerekir ki, her düşünürün Osmanlı Devleti'nden siyasal anlamda ümidini kesmesi, farklı tarihlere denk düşmektedir. Mesela Emir Şekib Arslan 1923 yılına kadar Osmanlıcı kimliğini sürdürürken, Reşid Rıza 1916 yılında da tabir caizse “Osmanlı'dan vazgeçmiş”, Satı' el-Husrî ise 1919 yılında *Arap milliyetçisi* olmuştur.

Entelektüel tabaka ve siyasal önderler, toplumların kimlik inşa süreçlerinde birinci derecede etkili ve belirleyicidirler. Onların geçirdikleri dönüşümün anlaşılması, toplumun dönüşümünün anlamlandırılmasında büyük bir

önemi haizdir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış Arap dünyasının önemli ilim, fikir ve siyaset adamlarının hatıralarından oluşan *Arap Gözüyle Osmanlı* dizisi, bu dönüşümü anlamlandırabilmemizi ve entelektüellerin kafa karışıklığını birinci el kaynaklardan hareketle görebilmemizi sağlaması bakımından son derece önemli bir çabadır. Dr. Suat Mertoglu'nun editörlüğünde Klasik Yayınları'ndan 2005 yılında yayınlanmaya başlanan ve şimdiye kadar beş eserin yayınlandığı dizi,¹ çöküş sürecinde yaşayan ve olaylarda aktif olarak rol almış kişilerin hatıraları, olaylar hakkındaki değerlendirmeleri ve Osmanlı'ya bakış açılarını ortaya koyarak birincil kaynaklardan meseleyi inceleme imkanı sunmaktadır. Araplardaki Türk imajının oluşum sürecini de bu hatıratlar üzerinden görmek mümkündür.

Bununla birlikte, bu hatıratların olaylardan çok sonra yazıldıkları da unutulmamalıdır. Eserlerin fikrî anlamda birtakım temayüllerin belirginleşmesinden son-

ra ortaya çıkması, yazarlarının bu temayüllerden etkilenme olasılığını ortaya çıkarmaktadır. Bu hatıratların kaleme alındığı tarihlerde Arap düşüncesi, milliyetçi ve anti-emperyalist bir renge çoktan bürünmüştü ve Arap milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişimi üzerine bazı eserler neşredilmişti. Hatırat yazarlarının bu eserlerden ve dönemin anti-emperyalist havasından etkilenmiş olma ihtimalini de bir ihtiyat payı olarak kitapları okurken göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Dizinin en çok ilgi uyandıran kitabı Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmiş olan Şerif Hüseyin'in oğlu ve Ürdün'ün ilk kralı Abdullah'ın *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?* başlığıyla Türkçeye tercüme edilen hatıralarıdır. Abdullah, gerek İngilizlerle bağlantı kurması, gerekse isyana katılması planlanan kabilelerin ikna edilmesi süreçlerinde oynadığı belirleyici rolden dolayı isyan sürecinin Şerif Hüseyin'den sonra gelen en önemli aktörüdür, hatta bazen Şerif Hüseyin'in önüne geçtiği bile söylenebilir. Hatırat,

1 Selim Ali Selam, *Beyrut Şebremininin Anıları (1908-1918)*, çev. Halit Özkan, Klasik, İstanbul 2005.

Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, çev. Halit Özkan, Klasik, İstanbul. 2005.

Muhammed Kürd Ali, *Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları*, çev. İbrahim Tüfekçi, Klasik, İstanbul 2006.

Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, çev. Halit Özkan, Klasik, İstanbul 2006.

Muhammed Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, çev. Adem Yerrinde, Klasik, İstanbul 2006.

isyanın ikinci adamı konumundaki Abdullah'ın bir nevi savunması niteliğindedir ve kitabın Türkçeye orijinal başlığı olan *Müzekkî-ratî* (*Hatıralarım*) başlığıyla değil de *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?* şeklinde çevrilmesi de kitabın muhtevasını yansıtmaması açısından oldukça manidar ve yerindedir.

Kitapta Abdullah'ın çocukluk yılları ve İstanbul hayatı kısaca anlatılmakta, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ındaki mebusluğu, 1916 İsyanı, Haşimî-Vahhabî mücadelesi, İngilizlerle olan ilişkileri, Ürdün Devleti'nin doğuşu ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Kitabın en son bölümünde ise Arap devletlerinin halihazırdaki durumuna ilişkin değerlendirmelere yer verilmektedir.

Abdullah'ın hatıralarında, bugün de Osmanlı tarihinin önemli tartışma mevzularına ilişkin bilgilere rastlamak mümkündür. Mesela Şerif Hüseyin'in Mekke Emiri olarak İttihatçılar tarafından mı yoksa II. Abdülhamid tarafından mı atandığı hâlâ karanlık bir konudur. Abdullah'a göre babası Abdülhamid tarafından atanmıştır, fakat bu iddia, II. Abdülhamid'in Şerif Hüseyin'i on sekiz sene İstanbul'da göz hapsinde tuttuğu gerçeğinden hareketle düşünüldüğünde pek de gerçekçi görünmemektedir.

McMahon-Hüseyin mektuplaşmaları, isyanın Arap vilayetlerine yayılması, Ürdün Devleti'nin

ortaya çıkışı, Haşimî ailesinin Hizaz'dan ayrılışı gibi konularda Abdullah'ın yazdıkları incelendiğinde, bölge haritasının yeniden çizilmesinde emperyalist güçlerin, özellikle de İngilizlerin ne kadar etkin olduğu hemen dikkati çekmektedir.

Abdullah, hatıratında Osmanlı'ya isyan etme gerekçesi olarak İttihatçıların İslam'dan uzaklaşmalarını göstermekte ve "Arapların" da buna tepki olarak ayaklandıklarını söylemektedir. Ona göre Araplık demek İslam demektir (s. 16). Abdullah'a göre isyanın ikinci gerekçesi ise babasının Arap vilayetlerinde ıslahat yapılmasına yönelik isteklerinin Cemal Paşa tarafından geri çevrilmesidir (s. 99). Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına sebep olarak İslam'dan uzaklaşmasını ileri süren Abdullah, bunu da İttihatçıların siyasetine bağlamaktadır (s. 115).

Kitapta Osmanlı'ya isyan ettiği için Abdullah'a kızan Arapların varlığından da haberdar oluyoruz (aslında bunlar Arapların büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır). Konu ile ilgili kitapta aynen şu cümleler yer almaktadır: "Vahhabî akidesine bağlı olan İbn Lüey bana şöyle demişti: 'Almanlar Türkleri etki altına aldı diye Türklerle savaşıyorsunuz. Peki ya bu adam (Lawrence) kim oluyor? Almanlar Türklerin dostuysa bunlar da sizin dostunuz. O halde ne diye savaşıyorsunuz?' Nasih ez-Zü-

veybî de şöyle demişti: ‘Şu kızıl surat da kim oluyor ve hangi maksatla buraya geldi?’ (s.132).

Arap dünyasında Osmanlı haki-miyetinin yıkılıp manda yönetim-leri kurulmasında mandacıların yanında yer alıp onlara meşruiyet kazandırarak önemli rol oynamış olan Haşimî ailesinden birisi ola-rak Abdullah’ın hatıraları, olayla-rın akışını ve bütün tarafların gö-rüşlerini birinci el kaynaktan öğ-renmek açısından okunması ve ciddi bir şekilde incelenip tartışıl-ması gereken bir eserdir.

Seriden çıkan bir diğer önemli kitap da, sonuna kadar Osmanlı birliği idealine gönül vermiş Lüb-nanlı Dürzî prensi Şekib Arslan’ın, *İttihatçı Bir Arap Aydını-nın Anıları* başlığıyla yayınlanan hatıralarıdır. Şekib Arslan, o dö-nemde bazı Hıristiyan ve Müslü-man aydınlar arasında yaygınlaş-maya başlayan milliyetçi görüşle-re karşı tavrı almıştır. Cebel-i Lübnan mutasarrıflığından Hav-ran mebusluğuna kadar birçok resmî görevde bulunan, Cemal ve Enver paşalar gibi İttihat ve Terakki’nin en önde gelen lider-leriyle dost olan Arslan, Kanal ha-rekatından Şerif Hüseyin isyanı-na, savaş sırasında Lübnan’da ya-şanan kıtlıktan Suriye’den Ana-dolu’ya yapılan sürgünlere kadar Birinci Dünya Savaşı esnasında Arap dünyasında yaşanan olaylar hakkındaki hatıralarını ve değer-lendirmelerini bu kitapta okuyu-cularla paylaşmaktadır.

Arslan, hatıratında bir yandan ayrılıkçı Arapları eleştirirken bir yandan da Cemal Paşa’nın uygu-lamalarının yanlışlığından ve Araplarla Türkler arasında nefret tohumları ektiğinden bahsetmek-tedir. Cemal Paşa’nın Arapları suçsuz yere idam ettirdiğini, suç-lu olsalar dahi savaş ortamında bunun doğru ve yerinde olmadı-ğını belirtmektedir. Aynı şekilde Şerif Hüseyin’in ayaklanmasında da Cemal Paşa’nın gerçekleştirdi-ği idamların önemli bir etkisinin olmadığını, zira Şerif’in zaten İn-gilizlerle anlaşmış bulunduğunu, bu idamlar olsa da olmasa da Os-manlı Devleti’ne karşı ayaklana-cağını ifade etmesi oldukça önemlidir. Şerif Hüseyin’in McMahon ile mektuplaşmaya idamlardan önce başladığı düşü-nülürse, bu görüşün haklılık payı vardır, fakat Şerif’in İngilizlerle anlaşmasında Cemal Paşa’nın baskıcı politikasının rolü olduğu da gerçektir.

Şekib Arslan savaş yıllarında Suriye ve Lübnan’da yaşanan kıtlık hakkında da aydınlatıcı bilgiler vermektedir. İtilaf devletlerinin Suriye’ye ulaşan deniz yollarını kesmesi kıtlığın gerçek sebebidir (s.147) ve Şekib Arslan hatıratın-da bunu açıkça belirtmekte, diğer Arap milliyetçilerinin yaptığı gibi İttihatçıları kıtlığa sebep olmakla suçlamamaktadır. Hatıratın an-laşıldığına göre Arslan, Suriye ve Lübnan’dan yapılan sürgünlere de Araplarla Türkler arasında nifak

tohumları sokacağı ve savaş ortamında bu tür faaliyetlerin yanlış olduğu gerekçesiyle karşı çıkmış ve engellemeye çalışmıştır.

Bu örneklerde de görüldüğü gibi Şekib Arslan, dönemini değerlendirirken dengeli bir yaklaşım benimsemiş, yeri geldiğinde her iki tarafın da yanlışlarını yazmaktan çekinmemiştir. Özellikle İttihatçılar hakkındaki olumlu değerlendirmelerinden ötürü daha sonra bazı Arap milliyetçileri tarafından İttihatçıların adamı olmakla itham edilse de, hatıratında Şekib Arslan'ın İttihatçı veya Arap milliyetçisi olması, şahit olduğu gerçekleri objektif bir üslupla kaleme almasına mani olmamıştır.

Arap Gözüyle Osmanlı dizisinden çıkan bir diğer kitap da *Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları* başlığıyla yayınlanan Şamlı gazeteci ve kültür tarihçisi Muhammed Kürd Ali'nin hatıralarıdır. Kitapta Cemal Paşa'dan İngilizlere, Emir Faysal'dan Arap milliyetçiliğine, Mısır ve Suriye'deki matbuat çalışmalarından kendisinin çıkardığı gazetelere ve bu bağlamda Cemal Paşa ile olan yakınlığına kadar birçok konuda bilgiler yer almakta ve Birinci Dünya Savaşı dönemi Suriye'sinin siyasal atmosferini yakalama imkanı okuyucuya sunulmaktadır.

Diğer birçok Arap aydını gibi, Osmanlı Devleti'nin Arap vilayetlerinde ıslahat yapmasına taraftar olan Kürd Ali, hatıratında bu taleplerden bölgedeki Osmanlı yö-

neticilerinin, özellikle de Suriye valisinin rahatsız olduğunu belirtmekte ve merkezîyetçi politikaları açıkça eleştirmekte, İttihat ve Terakki yönetimini de adem-i merkezîyet yönünde reformlar yapmadığı için tenkit etmektedir (s. 82).

Kürd Ali, Cemal Paşa'nın icratlarını eleştirmekle birlikte onun "adamı" olduğunu da ifade etmekten kaçınmamış, Cemal Paşa'nın Suriye'deki faaliyetlerini İstanbul'da anlatmak üzere oluşturulan Suriye-Filistin heyetinde de yer almıştır. Gazetesini yayınlatabilmek için Cemal Paşa'dan maddi yardım almış, 1916'daki Şerif Hüseyin isyanına karşı tavır takınmıştır.

Kürd Ali'nin hatıralarında İngilizlerle ilgili değerlendirmeler de dikkat çekicidir. İngilizlere hiçbir zaman güvenilemeyeceğini, İngilizlerin üç defa Arapların bağımsız ve tek bir millet olarak ortaya çıkmalarını engellediğini, Siyonistleri silahlandırıp Arapları silahlardan arındırdığını (s. 152-53) ifade etmektedir. Diğer milliyetçilerde görülen anti-emperyalist yaklaşımın Kürd Ali'de de var olduğu görülmektedir. Bu hatırat yazıldığında, Kürd Ali'nin yaşadığı topraklar manda yönetimi altındadır ve manda karşıtı duyguların kitaptaki bazı değerlendirmelerde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Kitapta Emir Faysal ve Suriye'deki idaresi hakkında da de-

ğerlendirmelere rastlamak mümkündür. Kürd Ali, Faysal'ı "bir sürü aylak ve avare kimselere güvenmesi ve siyasette toy olup faydacı olan..." kimselerle işbirliği yapmasından dolayı eleştirmektedir. Faysal'ın kanunları uygulamada zaaf içerisinde olduğunu ve herkese inandığını belirtmektedir (s. 161).

Dizinin bir diğer kitabı *Beyrut Şehremininin Anıları* başlığı ile çıkan ve hem Beyrut şehreminliği görevini yürütmüş, hem de Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında (1914-18) Beyrut mebusu olarak bulunmuş olan Beyrutlu Sünnî eşrafa mensup Selim Ali Selam'a aittir. Selam'ın, ıslahat taraftarı bir Osmanlıcı olarak yine ıslahat taraftarı Arapların düzenlediği Paris Arap Kongresi'ne katılması ve yukarıda andığımız siyasî görevlerinden ötürü hem Osmanlı idaresi ile hem de ıslahatçı Araplarla ilişki içerisinde olduğu görülmektedir ve bu husus, Selam'ın hatıralarını daha da önemli kılmaktadır.

Selim Ali Selam, birçok Arap aydını gibi Arapların Osmanlı Devleti'nden ayrılmasına karşı çıkmış, fakat bu topraklarda ıslahat yapılmasının gerekliliğini savunmuştur. İngilizlerle işbirliğini savunan bazı Arapların bu tekliflerine şiddetle karşı çıkmıştır. Hatıratında bu konu ile ilgili şunları söylemektedir: "1915 yazında aynı gün, (...) Abdülkerim el-Halil bana geldi ve 'Devlete karşı

çıkma üzere İngilizlerle birlikte askerî bir ayaklanma planlıyoruz, şuradan bize şöyle yardımlar gelecek, şunlar da bize katılıyor (...)' gibi şeyler söylemeye başlayınca kendisine döndüm ve: 'Ey Abdülkerim! Böyle işlere bulaşmamamı tavsiye ederim. Ben kendi adıma böyle işlere hiçbir zaman onay vermem' dedim. O beni ikna etmeye çalışıyor, ben de onu ikna etmeye uğraşıyordum. Bir anlaşmaya varamadan ayrıldık" (s. 31-32).

Selim Ali Selam da tıpkı Şekib Arslan gibi anti-empyralist tarafları ağır basan bir şahsiyettir ve değerlendirmelerinde bu yönü ön plana çıkarmaktadır. Osmanlı yıkıldıktan sonraki hayatında ve Fransız manda yönetimi tarafından tutuklanmasında da bu görüşlerinin etkisi rahatlıkla görülebilir. Cemal Paşa'yı tutuklama ve tahkikatlarından dolayı eleştirmiş, İttihat ve Terakki'nin ülkeyi yanlış yönettiğini ifade etmiştir.

Dizinin yayınlanan son kitabı Muhammed Mahzumî Paşa tarafından kaleme alınan modern İslam düşüncesinin tartışmalı sınırlarından aktivist ve siyaset adamı *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*'dır. Dizi editörü Dr. Suat Mertoğlu, aslen Arap olmayan Afganî'nin hatıralarının bu dizi içerisinde yer almasını şöyle açıklamaktadır: "Afganî'nin hatıralarının bu dizi içinde yer alması, dizinin içeriğinin etnik değil, kültürel bir vurguya sahip olmasının

dandır. Bu anlamda Afganî, eserlerini Farsçanın yanı sıra Arapça yazdığı ve etkileri başta Muhammed Abduh ve Reşid Rıza gibi Mısır'daki şahsiyetler kanalıyla yayıldığı için bu dizide yerini almıştır. Kaldı ki bu hatıraları derleyen Mahzumî de bir Araptır" (s. viii).

Geride pek fazla yazılı eser bırakmayan Afganî'nin hatıraları, yazarın fikriyatını anlamak için son derece önemlidir. Ancak eserin doğrudan Afganî tarafından kaleme alınmamış olması, eseri okurken ihtiyatlı olmamızı gerektirmektedir. Zira eserdeki birtakım ifadeler, Afganî'den ziyade Mahzumî'ye ait gibi görünmektedir. Türk-Arap ilişkilerine ve Osmanlı'nın Arap bölgesine yönelik politikalarına yönelik değerlendirmeler bu kanaatimizi güçlendirir niteliktedir. Mahzumî'nin aktardığına göre eğer "(...) Osmanlı Devleti Arapçayı resmî dil olarak benimseseydi ve bütün Türkleri Araplaştırmak yoluna gitseydi daha sağlam bir pozisyonda ve daha emin bir konumda olurdu. Saltanatları parçalanmaz ve kimse onların egemenliğinden çıkmazdı. Osmanlı ise tam tersini yaptı. Arapları Türkleştirmeyi düşündü" (s. 186-187).

Bu ifadeler Afganî'nin diğer görüşleriyle çelişmektedir. Modernist bir İslamcı olarak Afganî'nin Müslümanların birliğini engellemeyecek bir milliyetçiliğe

tarafıtar olduğu bilinmektedir ve bu sözler, Afganî'den ziyade milliyetçi söylemden etkilenen Mahzumî'ye ait gibi görünmektedir. Yukarıdaki alıntının son cümlesinde "Türkleştirme" politikasından bahsedilmesi, bu görüşümüze daha da güçlendirmektedir. Zira Afganî, İslamcılık politikasının zirve dönemi olan II. Abdülhamid döneminde yaşamıştır ve 1897'de de İstanbul'da vefat etmiştir. Dolayısıyla onun yaşadığı dönemde bir Türkleştirme politikasından bahsetmek zordur ve bu durum, sözkonusu cümlelerin Afganî'ye ait olmadığı izlenimi vermektedir.

Aynı şekilde Osmanlı'nın fetihlerde ilerleyip Avrupa'nın kalbine kadar sızmasına rağmen, geride kendisine ait edebî ya da maddî bir eser bırakamaması da eleştirilmekte, buna mukabil "Arapların savaş ya da barış yoluyla fethettikleri ülkelerde asırların izlerini silmeyeceği edebî ve maddî eserler bırakmış (...)" (s. 70) olmaları övülmektedir. Bu satırlar da modernist bir İslamcıdan ziyade milliyetçi bir Arabın kaleminden çıkmış gibidir.

Bu tür problemlerine rağmen eser, Sünnî-Şii ayrımının gereksizliğinden, Sosyalizm ve Darwinizme, varlıkların hakikatlerinden İslam devletlerinin gerileme ve çöküş sebeplerine, sömürgecilikten günümüz Müslümanlarının durumuna kadar birçok konuda Afganî'nin görüşlerini içermekte

ve fikriyatını anlamada literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır.

Genel olarak *Arap Gözüyle Osmanlı* dizisi incelendiğinde, Osmanlı Devleti yıkılıncaya kadar olgunlaşmış ve bağımsızlık talep eden bir milliyetçi düşüncenin henüz teşekkül etmediği anlaşılmaktadır. Yine Arap milliyetçisi diye nitelendirilenlerin büyük çoğunluğunun bağımsız bir Arap devletinden ziyade Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Arapların konumlarının iyileştirilmesi ve yönetimde adem-i merkeziyeti savundukları görülmektedir. Yani Arapların Osmanlı Devleti'nden ayrılışları kendi talepleri olmaktan ziyade, devletin Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesinin bir neticesi olarak değerlendirilmelidir.

Osmanlı'nın son döneminde yaşamış Arap dünyasının önemli ilim, fikir ve siyaset adamlarının hatırat, günlük ve seyahatname türünden metinlerini içermesi planlanan *Arap Gözüyle Osmanlı* dizisi, şimdiye kadar yayınlanan kısmı açısından düşünüldüğünde bile, Osmanlı'nın son dönemini gerek siyasî gerekse fikrî planda çalışanlar açısından vazgeçilmez bir kaynak haline gelmiştir. Bir kısmını Arapçalarıyla karşılaştırma imkanı bulduğum özenli çevirilerle okuyucuya sunulan kitaplar, zengin dizinleri yanında ihtiva ettiği çok sayıda görsel malzemeyle de dikkat çekmektedir. Bu sahada çalışmalarını sürdüren araştırmacıların tek dileği, bu dizinin, hızı ve kalitesinden hiçbir şey kaybetmeden sürmesidir.